

ԲԱՐՈՅՆԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Թ. ՏԱՐԻ 1895

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր. :
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ. :
 Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ. :

ԹԻՒ 4, Ա Պ Ի Լ

Ո Ր Մ Ո Ր Մ Շ Ա Վ Է Շ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Մ. ԹՈՒՐԿՆԵՐՈՅ ԳՐԻ ՎԵՐԱՅ ՀԱՅՐԱՅ
 ԸՅՈՒՐՀԻՆ ՈՒԼՈՒՄՑ*

անի որ՝ Միասայ Թո-
 խաժեցոյ ողբ
 ի վերայ Հայոց՝
 աշխարհին Ու-
 լախաց ** եր-
 րաւորութիւնն
 զեռ. չէր հրա-
 տարակուած,
 Միաս Թոխա-

թեցի սարկաւագին անունն անգամ անծանօթ

* Յօդուածն Պուրքեշտի Convorbiri Literare լրա-
 գրին մէջ տեսած է եւ այս տարի առանձինն ալ
 յրատարակուած: Ազգային վերջին ժամանակներու
 պատմութեան կարեւոր մէկ կէտին վերաբերելուն կը
 ծանօթացնենք յոյն մեր ընթերցողներուն: Յօդուածիս
 Ա. մասն որ միայն մատենագիտական է, զուրս կը
 թողունք. իսկ Բ. մասն գրեթէ ամբողջ յառաջ կը բե-
 րենք, առանց ստոյգ իւրաքանչիւր կտորներու յաւա-
 նութիւն մը տուած ըլլալու:

«Convorbiri Literare» հանդէսն 1884-ի Գ. վտի
 թուով Բեշտի Revue de l'Orient լրագրէն անելով ծանու-
 ցած էր, թէ Հազարամիկի ցուցահոգիին՝ որ 1896ին

էր Հայ մատենագրութեան մէջ, Այս ժամա-
 նակէն ի վեր եղած խուզարկութեանց ու հետա-
 զոտութեանց եւ ինքնին հեղինակին իւր ողբերգա-
 կան բանաստեղծութեան մէջ առած տեղեկու-
 թեանց համեմատ՝ Միաս սարկաւագին վրայ
 բոլոր գիտցուածն այս է, որ ինքն ի Մեծ Հայոց
 է, ծնեալ ի վերջ կոյս Ժե. զարու Թոխաթ
 (Եւզովի) քաղաքը, ուստի առած է իւր Թո-
 խաթեցի մականունը. իւր կենաց մէկ մասն ան-

Բեշտի գիտի բացուի, պատմական բաժնին մէջ ի տես գրուելի
 առարկայից մէջ պիտի գտնուի նաեւ ինչ ինչ, որ իւրմա-
 նից պատմութիւնը կը շօշափէ ի մերձուստ: Մեծի վերջի-
 շեալ հանդիսին հետեւելով բաժն երկը որ Հունացահայց
 այս արժէքն յօգուտ գործածելով ուրիշ սխալաւոր-
 անքներէ զատ ի տես պիտի հանեն Միաս Թոխաթեցի
 սարկաւագին ողբերգութիւնը, որ Հայոց ի Դրամաթիկական
 պատմէն յառաջ կ'ուսն հայտնաց հետ յարաբերու-
 թիւն ունի:

Յ. Գ. 1890՝ Զեքեոփոլ (Տես Xénopol. Histoire
 des Roumains, III, էջ 54) Թոխաթեցի Միաս սարկաւա-
 ցին պորոյն զգրութեան մատգրի բրած եր նոյն երկին
 պատմութեան զարգացներ, օգտուելով այն տեղեկու-
 թիւններէն, զոր հաջորդած էր իրեն Պր. Գ. Մ. ՊԱՂԵ-
 լեան՝ Նախկին պատգամաւոր եւ անգամ՝ ծերակուտի,
 իրական խորհրդական վեհաբեկ (Cour de Cassation) եւ
 արքայութեան ատենի:

Այս յիշատակարանին նկատմամբ՝ յիշեալ դիտո-
 զութեանց մէջ չ'ընդուած աւելի բան մ'ալ տեղեկանալու
 փափագանք՝ դիմեցէք Պր. Գ. Մ. ՊԱՂԵՐԵԱՆԻ, որ
 ծանոյց մեզ թէ Դրամաթիկական յիշատակարանն ուրիշ
 բան չէ, եթէ ոչ այն որուն զգրութիւնը ծանուցուած էր
 քսենոփոլէն, եւ շատ սարկերէ վեր անոր հայերէն բնո-
 ղիւրը հրատարակուած է արդէն: Ազատական գիտնալով
 որ մեր ընթերցողք շատ պիտի գոհ ըլլան եթէ Հայա-
 րանիկ ցուցահոգիին յանձնուէն յառաջ ծանօթանան
 իրենց ցուցահոգիին յանձնուէն յառաջ ծանօթանան
 զայնք, իւր նախնաց լեզուն քով հանաւ է հանձնա-
 վել Միաս Թոխաթեցի սարկաւագին ողբերգութեան առ-
 մանական թարգմանութիւնն, զոր եւ նորին բարեբարութե-
 նէն ընդունենցան: Հետաքրքրական ներածութեան համ-
 ար. «Convorb. Lit.» ի

** Տես Հանդէս Անթոնիայ Բ. Տարի 1888, թիւ 3,
 էջ 37: ԴՄԲ.

ցուցած է ի Հայս վանքերու մէջ, որպէս զի նոյն գարուն միջոցաց համեմատ իւր անձին որոշած ասպարիղին կարեւոր գիտութիւնները սորվի: Անկէ գաղթած է Մորտաւիա, այնպիսի ժամանակ մը՝ զոր գծուար է որոշել, բայց անշուշտ Պէտրոս Ռարէսի Ստեփան որդւոյն (1551—1552) կարծատեւ կառավարութեանն եւ Հայոց այն հալածանքէն յառաջ, որ իւր անագործութեամբն երեւելի էր եղած, որ եւ Մորտաւիոյ ժամանակագրութեան մէջ կը յիշատակուի: Այս հալածանաց պատճառաւ Մինաս սարկաւագի ուրիշ բազմաթիւ Հայոց հետ ստիպեցաւ թողուլ զՄորտաւիա՝ իւր կեանքն ու հաւատքը փրկելու համար: Լէպպէրկի մայր եկեղեցիէն իւրեւ փոխանորդ ժողովրդագրագի ընդունուելով՝ Մինաս սարկաւագ հոն ազատւով ու խաղաղ կեանք վարեց ցիտը Ծերութիւն, թողուով մեղի ողբերգութեան ձեւով՝ որ մինչեւ մեր ժամանակն հասած է, իւր անձնական ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւններն այն ամէն բաներու վրայ՝ զոր Հայք կրեցին Ստեփան Վոյժտա Ռարէսէն:

Մատենագրական տեսակետով՝ Մինաս սարկաւագին գործոյն արժէքն յարաբերական է: Իւր կարեւորութիւնն միայն պատմական է, որովհետեւ կը պարունակէ այն գեղեքներ՝ զորս հեղինակն կ'ապահովընէ թէ իւր աշքոյն տեսած է:

Մինաս սարկաւագին պատմածին համեմատ՝ իւր կրօնակցաց վիճակն ի Մորտաւիա շատ յաջող էր՝ այն տիտուր դէպքերէն յառաջ, որոնց ինք ներկայ էր եղած: Այլեւայլ քաղաքաց մէջ բազմանդամ հասարակութիւններ կազմելով՝ Հայք համարձակ կը կատարէին իրենց կրօնական պաշտամունքն՝ պահելով իրենց լեզուն, բարքն ու ստրագը: Սուլափա, Հոթին, Եաշ, Վալուլս եւ Ռուման քաղաքաց մէջ ունէին գեղեցկաշէն եկեղեցիներ ընդ առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսի, եւ այլեւայլ աստիճանէ բազմաթիւ կղերականներով: Այս հասարակութիւններն իրենք իրենցմէ կը կառավարուէին, ունենալով իրենց գլուխ Հայ ներկայացուցիչներ, զոր Մինաս սարկաւագն Վոյթ, Պոկարի եւ Պետ կ'անուանէ:

Ակադէմիայի անդամ հռչակուորն Պր. Հաշտու, որուն անունն ու հեղինակութիւնը պատկառելի է բնականապէս՝ երբ խնդրը Ռումանից Հայոց անցելոյն վճայ է, այս ազգէն նկատմամբ ըրած բազմաթիւ եւ նշանաւոր ուսումնասիրութեամբքը, Ժե եւ Ժե դարերուն

յիշատակարանաց վրայ յենելով՝ այլեւայլ առթիւ հաստատեց, որ Մորտաւիոյ մէջ ոչ միայն կրօնական իրաւարանութիւն ունէին Հայք, այլ նաեւ ինչ ինչ քաղաքաց մէջ, ինչպէս ի Սուլափա եւ ի Պոթուշան, յատուկ թաղական կառավարութիւն, ունենալով իրենց գլուխ Շոյգուզներ ու Սղարոսգներ, որոնք ուսմանական կառավարութեանն անկախ իրենց պաշտօնը կը վարէին Պր. Հաշտուի այս գիւտը կը ստուգուի, եթէ այս հարկաւոր է, Մինաս սարկաւագին պատմածներովը, որուն Վոյթ եւ Պետ անուանակոչութիւնքն յայնանպէս կ'անկարկեն Շոյգուզներն ու Սղարոսգները, որոնք Պոկարներու հետ թաղական կառավարութիւնը կը կազմէին նոյն դարուն օրինաց համեմատ: Արդեանք Սղարոսգ ընկերութեանց պետներն էին, իսկ Պր. կարգ թուով 12 կամ 6 ըստ կարեւորութեան տեղեաց, պետի մ'իշխանութեան տակ՝ որ Շոյգուզ կը կոչուէր, թաղական եւ արքունական իշխանութիւն ի գործ կը դնէին: Մասնական ատենը կազմող պաշտօնեաները միշտ 12 կամ 6 հոգի էր կ'ըլային. ինչպէս նաեւ Հայք 16 հաստանի մէջ ունէին այսպիսի ատենան մը, որուն առաջնորդը Վոյթ կը կոչուէր: Հաւանական է որ Շոյգուզներէ եւ Վոյթներէ կառավարող ստորակարգեալ պաշտօնէից թուական համաձայնութիւնն աւելի պատճառ եղած ըլլայ Հայ հեղինակին Շոյգուզն՝ նմանողութեամբ Վոյթ թարգմանելու, քան թէ իշխանութեանց նմանութիւնը, զորս մէկն ի Մորտաւիա եւ միւսն ի Լէհաստան կը վարէր:

Հայոց՝ երկրին միւս մասերէն անջատեալ կեանքն առիթ տուած է զիրենք կառավարողներուն իրենց մասնական ներկայացուցիչները ճանշնալու, ոչ թէ իրեւա արտօնութիւն մը՝ այլ աւելի վարչական յարաբերութիւնքն գիւրացընելու վարձանաւ: Հայոց այս վիճակն որչափ ալ գոհացուցիչ երեւար նոյն ժամանակին սերնդոց, սակայն մերթ ընդ մերթ փաստակար ալ էր անոնց՝ ազդեցութեան դաբու մը մէջ՝ յորում այլաբաժան ժողովրդաց իրարու դէմ կրօնական թշնամութիւնը տիրող էր, թէ երեւա աւելի ալ սաստկութեամբ նաեւ այն գաւառաց մէջ՝ որոնք քան զմեզ կանխած են քաղաքակրթութեան մասին:

Ոչ դը կ'անգիտանայ Ե. դարէն ի վեր Հայոց եւ Յուդայաց մէջ ծագած գծաւորութիւնները, որոնց իսկական պատճառն աւելի նախաւորութեան եւ գահի մրցում էր, քան թէ վարչապետութեան խնդիրներ: Հայք մեծամեծ զո-

Հերու շնորհի՜, որոնցմէ պատմութիւնը շատ քիչ օրինակ կ'ընծայէ մեզի, կրցան ուրիշ ամէն ժողովրդեան յառաջ ազգային եկեղեցի մը հիմնել, որ մինչեւ մեր ժամանակը պահած է իւր անկախութիւնը: Սակայն այս յարթութիւնը Յունաց սրտին մէջ անհաշտ ատելութիւն ծնաւ ընդդէմ Հայոց. Յայնք իրենց վրէժն առած համարեցան զՀայս Հերետիկոս հրատարակելով եւ իրենց գրող մէջ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ մուծանելով անթիւ զըզպարտութիւններ եւ հնգդանակն առասպելներ, որոնք յետոյ յունական ծէսն ընդգրկող ժողովրդոց մէջ առաւել կամ նուազ արձագանգ տուին: Քիչ յետոյ Ռումանիա ալ տարածուեցաւ այն կարծիքը՝ թէ Հայերը քրիստոնեայ չեն, իրենց մկրտութիւնն անվաւեր է, եւ հեթանոսներէ ալ աւելի ամպարիշտ են:

Գլխախտաբար մինչեւ դարուս սկիզբը ռումանական ժողովրդեան մտաց մէջ եւս քան զեւս կ'արժարծուէր այս կարծիքն եկեղեցւոյ բարձրագոյն աստիճանաւորաց ձեռքը, որոնց պաշտօնն էր ընդհակառակն խաւարին մոքերը լուսաւորել եւ խաղաղութեան խօսքերով զմարդիկ միաբանել, մանաւանդ այն ազգաց մէջ որոնք՝ թէեւ այլածեալ էր ըլլան, մի եւ նոյն Փրօքիէն զՅիսուս քրիստոս կը պաշտն:

Թերեւս ոչ բազմաց ծանօթ է՝ թէ այն դարը, յորում տպագրութեան արուեստը հաղեւ թէ Ռումանիա մոտ գտած էր եւ ամէն տեղ այնչափ թանկ՝ որ ամէնէն կարեւոր քանի մը կրօնական գրքերը միայն կարելի էր հրատարակել, Հունգարական-Վալաքիոյ Գրիգոր մետրապոլիտն յամին 1824 հարկաւոր կը համարի առանց աշխատութեան ու դրամի ինսպեւու, իւր Ժուլիէթ-ն Բի Օթփն համբ, ինչպէս ինքնին կ'ըսէ, Հայոց կրօնին վրայ ամէն հռչակուածն ի մի հաւաքելով գիրք մը հրատարակել, յորում ընդարձակագոյնս կը պատմէ այն յիմարական առասպելն թէ Հայերը շան մը պատուոյն համար ծով կը պահէին:

Թերեւս՝ ալ աւելի քիչերը գիտեն Մոլտաւիոյ եւ Սուլավայի Բնիխամին Կոստացքի մետրապոլիտն 1816 թուականաւ հովուական նամակը, որ — ընդ պատժով նշովից — կ'արգելու. "Ճմարիտ հաւատացեցե՛ր, Հայոց թով ծանայել, անոնց յարկին տակ ապրել, անոնց հետ ուտել եւ խմել:

Որչափ անհաւատալի կ'երևան մեզի այս երկու արգի դարուս բարձրաստիճան առաջնորդներու ուղղութիւններն, երբ համեմատենք զա-

սոնք մեր օրերուն ուրիշ երկու բարձրապատիւ առաջնորդաց ուղղութեանց ինչպէս եւ ռումանացի կրեւրին առ Հայս ընդհանուր վարմանց հետ, մանաւանդ քանի որ ռումանական եկեղեցին իսկապէս ազգային դարձած է եւ օտար աղբեղութեան տակ չէ, ինք զինք ինքնապաշտօն հրատարակելով:

Հունգարական - Վալաքիոյ հրաժարեալ մետրապոլիտն եւ Ռումանիոյ նախագահ Յովսէփ Գեորգեան իւր հօտին օգտին համար օտար գիրք մը հրատարակել բաղձալով՝ ի մէջ բազմաց կ'ընտրէ եւ կը թարգմանէ Վ. Կեդդէ հռչակաւոր աստուածաբանին այնպիսի մէկ գործն՝ որուն նպատակն է խաղաղութիւն մոծանել ի քրիստոնեայս եւ ոչ եթէ երկպառակութիւն ցաննել:

Ուրիշ բարձրապատիւ առաջնորդ մը՝ այս ինքն Ռումանի հանգուցեալ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսն իւր Ռումանի ընտիր ու պատուական ժամանակագրութեան մէջ Հայոց եւ իրենց կրօնին գալով՝ կ'ողջայ այն ամէն շարիքը՝ զոր Հայք Յայնեանք կրեցին: "Եւնաց եւ Հայոց կրօնական գիտութիւններն կ'ըսէ այն գիտնական առաջնորդն, իրարու մէջ անհաշտ ատելութեան առիթ տուին, ատելութեան մը՝ որ մինչեւ մոլեռանալութեան տարաւ: Յայնք ի մեա Հայոց ստայօգ առասպելաց եւ կցկեցեալ զըզպարտութեանց շեղջ ու կոյտ մը հնարեցին, զորս յետոյ իրենց գրուածքներն ամէն որթողորս ազգաց մէջ տարածեցին: Հաստատեցին թէ Հայք "Հարկուտերի, անուամբ շուն մը կը պաշտն, որ իրենց եւ կեղեցեաց մէջ նկարուած պիտի ըլլայ, զոր եւ կը համարեն քառակի նախընթաց իրիկունք, երբ զՅարութիւն ամենաւ համար կը հաւաքուին, եւ թէ այս շան պատուոյն համար Բարեկենդանի մէկ շաբաթը ծով կը պահեն. Հայք որ թողոքները պղծելով կը զուարճանան, եւ ասոր համար է որ զանոնք իրենց սեղանին կը հրաւիրեն: Ռումաններէն թարգմանուած յոյն գիրք մը կարգադրի որ կը բովանդակէ ահագին կոյտ մ'այս կարգի առասպելաց ընդդէմ Հայոց, եւ ի մէջ այլոց Հարկուտերի շան պատմութիւնը: Նոյն առասպելը գոյս նաեւ ռումաններէն հին ձեռագրի մը մէջ՝ սլաւերէնէ թարգմանուած յամին 1688 Մգոլիկա քերականէ մը, որ Գիրկովիդէի իշխանական եկեղեցւոյն փոխանորդն էր, ուր շուրջ Մրդի-Ուրդի եղեր է:

Աւելի անհաւատալի պէտք է երևաւ մեզի Հայոց հետ յարաբերութեանց նկատմամբ Ռումանացւոց դրուած արգելքը, երբ կը նկա-

տենք այն արդարութեան եւ ստուգիւ քրիստոնէական սիրոյ հոգին, որով լցեալ էր Ռումանիոյ Ս. Սիւնհոգոսն (1876), ուսմանացի կղերին անգամոց՝ տերութեան մէջ բնակող այլածէս քրիստոնէից հետ յարաբերութեանց կանոնադրութիւն մը յօրինելու ժամանակ, կանոնադրութիւն մը՝ որ բարձրաստիճան առաջնորդաց առաքելական պաշտամանն այնչափ միաբան եւ գովելի նպատակն կը յայտնէ, որ է՝ անհետացընել կրօնական հակակրօնութեան վերջին հետքերն՝ որոնք ոմանց սրտին խորքը թերեւս անջնշէ քանզուած էին, հրամայելով որ որթողըքս քահանայք իրենց վարմամբ այլածէս քրիստոնեայ կրօնը մեծարեն ու յարգեն, չպարտաւեն ու չծաղրեն ուրիշ քրիստոնէից կրօնական սովորութիւնքն, անոնց դաւանակից քահանայից պակասութեան ժամանակ՝ անոնց թաղման երթման, եւ ըստ որթողըքս սովորութեան ամեն աղօթքն ընեն թէ՛ մեռելոյն տունն եւ թէ՛ գերեզմաննոցը, եւ եթէ այս քրիստոնէից մին որթողըքս եկեղեցւոյն ծոցը մտնել բաղձայ, վերստին չվերսուի այլ պարզապէս սուրբ մեռնող՝ օծուի։

Ձանազան այլածէս քրիստոնէից մէջ եղած խաղաղութեան եւ հաշտութեան միջոցին, այն հակակրօնութիւն զոր Յոյնք յարուցին ընդդէմ Հայոց եւ իրենց գրութիւններովն արծարծեցին, զորոնք ուսմանացի առաջնորդք պարզապէս կ'օրինակէին, միեւնոյն ժամանակ Հայոց ալ իրենց սասնջական ժողովրդեան մէջ դեռ միշտ կղզիացեալ ապրիլն գարտնի ատելութիւն մը ճնշու Հայոց դէմ, որ ըստ ժամանակին հանգամանաց պիտի ժայթքէր առաւել կամ նուազ սաստկութեամբ։

Այսպէս ուրեմն սխալ ըմբռնուած ուղղադաւանութեամբ՝ անգութ թ. կեդաւոր Ստեփան Ռարեսի պէս իշխանի մը դոյշն մէկ հրամանը բաւական եղաւ խաղաղութեան ու հանգստեան ջըմներ՝ յորում Մինաս սարկաւազ գտաւ իւր կրօնակիցներն, երբ Մոլտաւիա հասաւ, ինչպէս ինքնին կ'ըսէ, տառապանաց առ աղէտից ջըմնի մը փոխելու։

1551 Օգոստոս 16 (յաւին 1000 ըստ հայկական թուականի) կիրակի օր մը, Հայոց Ս. Կուսին Պերափոխման տօնին, կ'ըսէ Մինաս սարկաւազ, Ստեփան Վշլփոտա հրաման հանեց որ Հայերը թողուն իրենց կրօնը, եւ յունական ծիսիւ մկրտուին, կամ եթէ ոչ՝ չարքարանք եւ մահ տաւաճ հեռանան երկրէն։ Այս 16 Օգոստոս 1551 թուականին բոլորովին նման տխուր դէպք մ'ալ պատահեցաւ յԱրեւել, որով նոյն թուա-

կանը Հայոց ողբոց եւ տառապանաց պատմութեան մէջ երկիցս միեւնոյն ճշգրտութեամբ ու պարագաներով նշանակուած է։

Բաղդաւս Սեբաստացին որ իբրեւ ակաւնատես վկայ աղետալի կը նկարագրէ Հաճ Թամազի ի Հայս աւերիչ յարձակմունքն "Ի լրանալ կ'ըսէ, հապառփաթ Բուսալիս Թրոյ ի տօնի փոխման Ս. Աստուածածնի՝ յաւուր կհրակէի՝ մտին ի ներքս (յԱրձէշ՝¹ գաւառ) սուսերամերկ անողորմ զօրքն պարսից, եւ հարին զամենեւին զորս կային անդ կողպտեալ զամենայն զգարաց, հուր արկին յեկեղեցին, եւ այրեցին զլոյն հանդերձ մարմնովք կոտորելոցն, Նմանապէս ջաժնեան հայ պատմագիրն, որ բազմամեթի. անսխալ աղբերաց օգնականութեամբ անցեալ դարուն վերջը ամէնէն կատարեալ եռահատոր Հայոց Պատմութիւն հրատարակած է, 1551 ամին պատահաբաց գալով՝ չի կրնար այնչէտտալ թողուլ այն չարչարանքներն՝ զորս կը կրէին Հայք միեւնոյն թուականին երկու այլեւայլ տեղեր։ "Ի նմին ամի՝ մինչդեռ յայսպիսի աղետալին անց տառապէին արեւելեան հայք, կ'ըսէ, յոյն իշխանն Մոլտաւիոյ՝ այսինքն պէշն պուղտանայ՝ ստեփան անուն յարոյց հայածումն մեծ ի վերայ Հայոց եղելոց յաշխարհի անդ, զի դարձցին ի հոռոմութիւն, եւ բաղմբ չարարեաց զնոսա. այլ ընդունայն եղեւ վատասկ նորա. ըստ որում՝ աւանդի ի յիշատակարանի միւում գրեալ ի նոյն ժամանակս. զի ոչ որ յանձն էառ զիջանիլ ի կամս նորա։" Այս անձնանօթ ձեռքէ գրուած յիշատակարանը կ'երեւայ թէ Մինաս սարկաւազին ողբերգութիւնն ի բաց առնելով՝ Հայոց քով մի միական եղած ըլլայ, որ Ստեփան Ռարեսին աւնագործութեան վրայ կը խօսի։

Մոլտաւիոյ ժամանակագիրը կը յիշատակեն այս դէպքը՝ պատճառը պարզել ջանալով։ Ահաւասիկ Գրիգոր Ռուբիւեա տարեգրողն պատմածը. "Ստեփան Ռարես իւր Իլիաս Վշլփոտա եղբորը Ստեփան գործերը ժողովրդեան յիշատակէն ջնջելու համար՝ որ իւր հայրենիքն, գահն ու իւր հայք հաւաքն թողուց, եւ վերջապէս իւր որթողըքս կրօնին ունեցած հաւատարմութիւնը ցուցնելու համար, որոշեց որ յունադաւան կրօնին դարձնէ երկրին բոլոր հերետիկոսները. իսկ Հայոց՝ ոմանց պարգեւ խոստանալով՝ եւ այլոց բռնութիւն գործագրելով՝ կրցաւ զոմանս յունադաւանութեան դարձնել. սա-

¹ Ռումանիոյ Արձէշ գաւառին անուան հայկական ծագման նկատմամբ՝ զոր կը պայտարանէ Պր. Հալուեւ, տես ի Բաղդաւսի Հոյ. Ի Բ. 1888, էջ 211։

կայն շատերն երկրէն փախելով՝ Յաճկաստան եւ Նեշաստան ապաւինեցան իրենց հաւատքը պահելու համար։ Այս եղանակաւ Ստեփանն վնդաւոր իւր Իլիան եղբորն աղարտեալ համբաւն ուղղել կուգէր եւ յամանութեամբ եւ կատաղութեամբ ասոր հասնելու կը ձգէր. մինչդեռ իւր բովանդակ գործքերն հակառակ էին ուղղաբանութեան այսինքն քրիստոնէական ծրմարիտ հաւատք, որովհետեւ քիչ յետոյ ագահ, անգութ եւ անառակ մարդ դարձաւ։ Ամուսնացեալ կանանց անգամ չէր խնայեր իւր իրքըն. թէ՛ կուսանք եւ թէ՛ ազնուականաց կանայք իւր գազանութեանց եւ նախատանաց ենթակայ եղանակն ։

Եւ Բոսդէն ժամանակագիրն Ուրէխեայի այս խօսքերուն վրայ կ'անելընէ. "Հատ գէշ եր Ստեփանն վնդաւորային ընտրած ծամբան. կը կարծէր թէ Հայերն բռնադատելով եւ մերժելով իւր եղբոր ամոթապարտ վարքն մոռցնել կու տայ եւ իւր հօրը բարի համբաւը վերստին կը կենդանացնէ։ Բարի որդիք իրենց ծնողաց անունն երեւելի ու պայծառ կ'ընեն, իսկ չաբ՝ կը նսեմացընեն եւ կը մարեն բարի ծնողաց համբաւն ու վարկը։"

Ինք զինք ուղղադաւանութեան հաւատարիմ՝ ցուցնելով՝ ժողովրդեան սիրելի ըլլալու բաղձանքը պիտի չըլլայ, ըստ որ, Հաշտեոհի ծշմարիտ պատճառը, կամ գոնեայ մի միակ պատճառը՝ որ դրոյքը զՍտեփանոս Բարեւ Հայերն հալածելու։ Ստեփանոս Բարեւսին գործն՝ ըստ Պր. Հաշտեոհի, կրնար հօգեբանութեան իշխել մեկնուիլ ուղղադաւանութեան դարձած էր Ստեփանն վնդաւորաւ. դէպք մը զոր թէ՛ մուսուաւացի ժամանակագիրքը եւ թէ՛ Հայ հեղինակն կամ չէին գիտեր եւ կամ եթէ գիտէին գոնեայ զանց առած են յիշատակել։

Ստեփանն Պր. Հաշտեոհի այլեւայլ տեսակետով շատ նշանաւոր "Պատմութիւն հաւատքի հանգումներ" երկարութեան 62. էջը կը կարգանք հետեւեալը. "Մոլոտաւացի իշխան մը կար, յիմարաւոր եւ ռումանացի ազգաւ, Ստեփանն Բարեւ՝ որ աւազակներն ալ գրաւածացեց անմեղ ու անվնաս կրօնին դէմ գործելով այն անհամբարձրութիւնը՝ որ մեր ժամանակագրութեանց մէջ կը յիշուի, որ խոտտամբ եւ սպառնալից Հայերն վերստին միլիոն ստիպեց, եւ զարմայալին այն է որ այս իշխանն Հայ կին

մը սիրեց, որմէ որդի մ'ունեցաւ, որ քիչ յետոյ եղաւ համբաւաւոր Յովհաննէս Անգուլ Վնդաւորայն, այնպէս որ Հայ ծեսին դէմ հայտանքը կրնայ մեկնուիլ հօգեբանութեան եթէ ոչ իշխանին անմոռութեամբն ու յիմարութեամբն գոնեայ յուսնադաւանութեան դարձած ընդ մը մոլեռանդութեամբ։ Տես իմ Յովհաննէս Անգուլը երկս, Պր. Երաշտեոհ, 1865, էջ 6 — Բարեւն անշուշտ խօսքն իւր օրինաւոր առն յորդորմամբ Սերբեկաւ Հայ կնոջ վրայ է, որ ուրանալով իւր հաւատքն եղաւ յուսնադաւան նորահաւատ, մոլեռանդ, թշնամի իւր ազգին, որ եւ յիմար իշխանի մը հետ՝ որուն յարեցան, հայ անունն անգամ երկրէն քննել նիւթեց։

Բայց ինչո՞ւ անգամն անգամն անգամն է գոչած կ'ըլլար Միստա սարկաւագն, եթէ այս դէպքն գիտնար. այս Հայ անունն Սերբեկաւ իւր համբաւաւոր որդիքն Յովհաննէս վնդաւորայն չէր կրցած ազատել, զոր ունեցաւ Ստեփանն Մեծէն, այն որդին՝ որ Նայ յանունը լաւ իշխան որ յանաւոր թէ՛ միւս մարդ եւ Երաշտեոհի մը զոր եւ յետագայը զարմացման եւ անարգանքով "Անգուլ", կոչած են նշնային "Հայ", վասն ծաղու. այս մոլեռանդ որ թողորքս կրնն ծնաւ իշխան մը՝ որ մոլոտաւացի իշխանաց մէջն ամենն նուազ մոլեռանդ էր, թէ եւ իրեն պէս անգութ, բայց անգութ կամ իմարութեան ազատութիւնը պաշտպանելու համար. այսինքն իսկանները զանելով՝ քիչ իսկ լաւաւ որ իսկանները զանելով թէ՛ իսկանները, որոնք զուտ Հայ էին, եւ առանց զոյգն իսկ իրանց կ'ըլլան գահի հետամուտ եւ կը կուսին այնչափ մինչեւ որ իրենց մէջէն բուն Հայը՝ Կարապետ զը յաջորդ գոնեայ քանի մ'աւոր իշխել այն երկրին վրայ, ուստի իւր անգութ մայրն մերժած էր իւր ազգայինները։

Բայց աւանդ այս պատմական կէտը՝ որ օտարաց եւ ազգայնաց համար դիտողութեանց ու խորհրդածութեանց ընթարձակ դաշտ մը կրնար ըլլալ, ուր պատմագիրք եւ փիլիսոփայք, բանաստեղծք եւ կատարագրութք, բնագէտք եւ հոգեբանք կրնային հարուստ հունձք ընել,

Պր. Հաշտեոհի խօսքերն են ասոնք եւ հետեւեալներն՝ "Յովհաննէս Անգուլ" երկարութեան 62. էջը կը կարգանք հետեւեալը. "Մոլոտաւացի իշխան մը կար, յիմարաւոր եւ ռումանացի ազգաւ, Ստեփանն Բարեւ՝ որ աւազակներն ալ գրաւածացեց անմեղ ու անվնաս կրօնին դէմ գործելով այն անհամբարձրութիւնը՝ որ մեր ժամանակագրութեանց մէջ կը յիշուի, որ խոտտամբ եւ սպառնալից Հայերն վերստին միլիոն ստիպեց, եւ զարմայալին այն է որ այս իշխանն Հայ կին մը սիրեց, որմէ որդի մ'ունեցաւ, որ քիչ յետոյ եղաւ համբաւաւոր Յովհաննէս Անգուլ Վնդաւորայն, այնպէս որ Հայ ծեսին դէմ հայտանքը կրնայ մեկնուիլ հօգեբանութեան եթէ ոչ իշխանին անմոռութեամբն ու յիմարութեամբն գոնեայ յուսնադաւանութեան դարձած ընդ մը մոլեռանդութեամբ։ Տես իմ Յովհաննէս Անգուլը երկս, Պր. Երաշտեոհ, 1865, էջ 6 — Բարեւն անշուշտ խօսքն իւր օրինաւոր առն յորդորմամբ Սերբեկաւ Հայ կնոջ վրայ է, որ ուրանալով իւր հաւատքն եղաւ յուսնադաւան նորահաւատ, մոլեռանդ, թշնամի իւր ազգին, որ եւ յիմար իշխանի մը հետ՝ որուն յարեցան, հայ անունն անգամ երկրէն քննել նիւթեց։

՝ Տես Chroniques de la Moldavie. Ս. Տպր. Լոր. Ս. էջ 174։

պարզապէս սխալանք մըն է, շփոթելով երբեմն Ստեփան Մեծին երկու համանուն իշխան եղբոր-որդիները: Որպէս զի մեր այս ըսածն՝ այսինքն թէ շփոթութիւն մըն է այս, որուն մէջ ուսմանական պատմութեան ամէնէն ճարտար քննադատն անգամ ինկած է, անուր յանդգնութիւն մը չերևայ, հարկ կը համարենք նոյնը վերլուծելով պատմագրին գունեայ հաւասար ուրիշ հեղինակութեամբ մը հաստատել, այսինքն յառաջ պիտի բերենք, «Ռուսմանիայի կրօնական հանդուրժողութեան պատմութեան» (1868) հեղինակին գիմաց այն հեղինակութիւնը՝ որ անկէ քիչ յառաջ գրած է «Թովհանէս Անգութ» անուամբ հանրածանօթ գործը (1865): Սոյն երկասիրութեան 223. էջը կը կարգանք հետեւեալը. «Թովհանէս Հայն որ Ստեփանին ապօրինաւոր որդին էր: Եպոմմ պատմագիրը չկրցան սոյն խնդրոյն նկատմամբ իրենց կարծիքն որոշակի յայտնել. եւ ես իսկ ասկէ չորս տարի յառաջ Tribuno Romano լրագրին համար ճեպով մանաւանդ թէ լոյ՛ յիշողութեամբ գրած յօդուածիս մէջ սխալմամբ զինք Պետրոս Ռարէսին ապօրինաւոր որդին նշանակեցի»:

Այս տողերէն վերջը հեղինակն յենյով այն անհերքելի փաստերուն վրայ, զորոնք քաղած է գրեթէ հազարի թուով ազգային եւ օտար իշխատակարաններէն,¹ զորս իւր նշանաւոր ուսումնասիրութեան համար հետազօտած էր, ակնյայտօրէն կը լուծէ այս խնդիրը՝ որ այնչափ պատմագրաց շփոթութեան պատճառ էր եղած, կ'ըսէ. «Սերբեկայէն ծնած Թովհանէս Անգութին բնական հայրն էր Ստեփանոս Արտսեր, եղբորորդի Ստեփան Մեծի, եւ որդի Աստուածատուր Միակնուոյ, եւ ոչ թէ Ստեփան Ռարէս Հայոց հալածիչն որ նմանապէս եղբորորդի էր Ստեփան Մեծի, Պետրոս Ռարէսի որդին»:

Գալով Սերբեկ հայ կնոջ, որ ուրանալով իւր կրօնն միւռնունգ յուսնադասն եղաւ, իւր նախնին կրօնակիցներուն դէմ անողջ առեւելութիւն յղացաւ, իրենց դէմ ամէնէն անգութ հալածանք գրգռեց, վերջապէս այս հայ կնոջ կենաց գլխաւոր դերն այս է որ մոլորաւցի իմամը իշխան մը սիրեց: Բնականաբար յիշատակարանք այս նկատմամբ բան մ'այլ չեն բեր, վասն զի այս կնոջ սիրահարն Ստեփան կրտսերն է, որուն վրայ պատմութիւնը չ'աւանդեր թէ Հայերն հայաւած ըլլայ:

Ահաւասիկ ուրեմն այս անհերքելի հեղինակութեան վրայ յենյով՝ իրօք շփոթութիւն մ'եղած է այն տեղը՝ զոր համարձակեցանք նշանակել:

Հոս վայրկեան մը դադար առնելով՝ հարցընենք ու մեկնենք թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ Ստեփան Ռարէսին հայ կնոջ ունեցած սերը 1865էն վերջն ալ՝ երբ արդէն Պր. Հաշտէու սխալանքը գտած էր, պատմութիւնը կը յիշեն իրրեւ պատմական դէպք մը, վճռելով՝ թէ Ռուսմանիայի կրօնական մի միակ հալածանքն այսպէս ըսելով համար օտար կնոջ մը գործքն էր. հաստատաց հայ կնոջ մը մոլեռանդութեան մէջ գործը:

Ուր յուսանք թէ մեկնութիւնն պարզ է եւ բնական այն անձին համար՝ որ կը դիտէ այն ստուարացուցիչ զօրութիւնն զոր պատմութիւնը կ'ունենան երբեմն: Երբ դէպք մը հասարակութեան մտաց մէջ խոր արմատ կ'արձակէ, մարդուս միտքն զայն կ'ընդունի իրրեւ ճշմարտութիւն կամ ճշմարտութեան մօտ, մանաւանդ այն ժամանակ՝ երբ պատմութիւնն տօգոյն ճշմարտութեանն աւելի կենդանի երանգ կ'ունենայ. իսկ պատմագիրն՝ որուն ըմբռնումը կենդանի է եւ գրիչն արագ, այս երանգով ինքնին գլխովին շլանալով՝ իրրեւ իւր սեպհական զգացումը կ'ըմբռնէ ինչ որ արագադիր գրիչն յանգէտս գծած է: Միթէ Պր. Հաշտէու չ'է որ «Թովհանէս Անգութ», մենագրութեան յառաջբանին մէջ զպատմագիրն նկարչի մը, իսկ իւր երկասիրութիւնն նկարի մը նմանընելով իւր անձին համար ըսած է, «Իսկ գոյնին նկատմամբ ըսելիքս այս է՝ որ ժէրթ սաստիկ ինչ լէր, ինչ որ ինչն ինչ գրէր. եւ երբ սիրում կը զգայ, գրիչը հակիրճ, լակոնական եւ երակաց զարկին պէս արագ կ'ըլլայ», այո՛, երակաց արագ զարկ մը, եւ ոչ այլ ինչ:

Ցաւալին այն է որ այս պատմութիւնս երկրին սահմաններն անցնելով իրրեւ պատմական դէպք մը տարածուած է Պր. Հաշտէուի հեղինակութեան վրայ յենյով՝ որուն անունը միշտ կը յիշեն պատմագիրը այն խնդրոց մէջ՝ որ իրենց ուսմանցի կրօնակիցներն կը շօշափեն: Այսպէս Գ. Օ. Պատկանեան ի Բեդերսպուրի յամին 1884, Պ. իննիայի «Հանդէս Ամսօրեայն», յամին 1888, եւ քիչ յետոյ ամէն կողման Հայ լրագիրը եւ հանդէսը, որոնք Միլաս Թոմասթեցի սարկաւազին ողբերգական բանաստեղծութիւնն կ'ուսումնասիրէին, Պր. Հաշտէուի կարծիքն յառաջ բերած են թէ ի Ռուսմանիա Հայոց դէմ կրօնական մէկ հալածանք միայն եղած

¹ Մեր աչքովը տեսանք առ. Նուադն ստաւ հազար յիշատակարան. մեր տեսնել կրցած յիշատակարանաց վրայ կ'ը խոսիք: (Haasdeu, Opus cit. 81.)

է, զոր յարոյց հաւատուրաց մոլեռանդ հայ կին մը, որ Ստեփան Թարեան Վշովտային սիրելին էր, եւ համբաւաւոր Յովհաննէս Անուշիւնի մայրը: Պը, շատեալ առաջ ոչ միայն Սերբեկա հայ կնոջ վրայ այնպիսի մեղք դրաւ, զոր չէր գործած, այլ նաեւ Միշտա թօխաթեցւոյն ողբերգութեան արժէքն կասկածելի ընելու պատճառ եղաւ. որովհետեւ պիտի ըսէինք թէ այս անկանաւտն զկայն կամ իրը սխալ ըմբռնած է եւ կամ՝ դիտմամբ զմեզ խարած է. ինչու որ կը լուէ այնպիսի ծանրակշիւ դէպք մը՝ զոր չէր կրնար ծածկել այն շայն՝ որ իւր ժամանակին պատմութեան էջ մը գրած է:

Յուսալով որ շայք առիթ կ'ունենան աւելի ճշդիւ տեղեկանալու Մոլոտովի պատմութեան այս մասին՝ որ մասնաւորապէս իրենց կը հայի, կաւեւոր համարեցանք զգուշացնել գոնայս առմանացի ընթերցողները՝ որոնց մտաց մէջ շայք հալածիչ Սերբեկայի պատմութիւնը գուցէ չար հետեւեր թողած է, թէ՛ Միշտա սարկաւագ ճշմարտութիւնը կեղծելով իւր հայրենակցին դատապարտելի վարքն ծածկելու համար չէ որ այս դէպքին վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չ'ընել, հասագ պարզապէս անոր համար, որովհետեւ այսպիսի դէպք մը գոյութիւն չէ ունեցած երբեք:

(Ըբօրանիք)

Գ. Մ. ՊՐԵՆԵԼԵԱՆ

ԱՅՆԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՒԿՍՍ

Գ.

Ղոխ է կովկաս անասուններով եւ բուսականութեամբ: Անտառներն եւ լեռներն իրենց նենձերմակ-վիզ արնէ, գայլ, շնագայլ, աղուէս, գորշուկ, կզաքիս, կուզ (սաւաթ), սկիւռ եւ վայրենի կատու. Էլբուրսի մօտ, կը գտնուին նաեւ վայրի եղներ, կինձը կը թափառի թառառներու եւ եղեգնուտներու մէջ, ուր կը յաճախեն ջրասամյրները: Մացառուտներու մէջ կը թաքչին եղերուռն, քարայծն ու նապաստակը: 2.500 ոտք բարձրութեան մէջ՝ այծեամբ, եւ 6.000 ոտք բարձրութեան՝ լեշէկուի եւ կազբեկի վրայ կը բնակին այծքաղն ու Կուշի կոչուածն, որուն եղջիւրները յղկած՝ եւ արեւթով դրուագած իրբու խմելու աման կը գործածեն: Կուրիած դաշտավայրերը ցանցառ չեն վիթ, բորեան

եւ ժողոր յովաղ: Վագրը՝ որ Պարսկաստանէն եկած է՝ լեկորանէն ասորին չ'անցնի:

Անհամեմատ ճոխ է նաեւ կովկասի թռչնոց դասը. սարերու վրայ կը սաւառնին արծիւներ. յաճախ կը տեսնուին ցին, շահէն, բազէ, բու, հսկայ կաքաւներ եւն: Փասեան եւ սալամբ (francolin) այս օրս ցանցառ են. լորիւններ օգոստոսին կ'անցնին կովկասէն. ձախնային տեղերը կը վիտան կացար, փոքր ու մեծ արօսներ (outarde), միտին (sarcelle), սագ, բազ, ջրագռաւ եւն. որորը շատ անգամ Սեւ-ծովէն գալու փոթորիկները կը գուշակէ: Երգեցիկներն յիշելու է վարդազոյն տարմահաւ, գեղեցիկ կարպոյտ որին, սոխալն, եկքանիկն, կեռնեկն կարմրալանջն, հաւփալն (ramier), սարիկ եւն:

Յայտնի է ասով, որ օրսի քիչ յարմարազոյն երկիր կայ կովկասէն աւելի: Ամենէն գեղեցիկ որսարաններն են ի կարպաս, Բորժոմ, Կուբանի մէջ (երեքն ալ Միքայէլ եւ Գեորգ Միքայէլովիչ մեծ իշխանաց) եւն: Վիթերու եւ նապաստաններու՝ Գանձակի շրջակայքն են: Կովկաս Որսորդաց ընկերութիւնն մ'ալ ունի յատուկ երէստաններով: Պատականաց Տոլլ ունին միայն մեծիւններ Գեորգ Միքայէլովիչ, Օլդէնպուրկ եւ Ա. Մուրաւս իշխաններն:

Չկանց մեծ առատութիւն կայ մանաւանդ Կուրի խոնարհագոյն ընթացից մէջ, ուր կասպից ծովէն կու գան նաեւ թառափ (esturgeon) եւ կարմաձուկ (saumon). այս գետերու եւ լճերու մէջ կարմրախայտի, ծածանի եւ ուրիշ անթիւ ձկնազգեաց Տոլլ մը կայ: Չկանց ամենամեծ առատութիւնն յայտնի է Կուրի ծովամերձ կողմերուն ձկնորսութենէն, ուր ձկնորսութեան արտօնագիր առած ընկերութիւն մը հարիւր-միլիոնաւորներ կ'որոտ. ձկնորսութեան վարձքը պետութեան էրը 410.000 ռուբլ. կը բերէ: Սակայն կ'երեւայ թէ դար մը յառաջ աւելի առատութիւն կար ձկանց Կուրի ջրերուն մէջ: Եթէ պատահմամբ 24 ժամ դաղրի ձկնորսութիւնը, Կուրի այս տեղոյ եղերքն շարժուն դանգաւած մը կը դառնայ ձկներու, եւ այն այնպիսի անդ մ'ուր Կուր 144 մեզր լայն է եւ 22՝ խոր: Սեւ ծովու բոլոր եղերքն ալ ձկնաշատ է: Սուխում գալէի եւ Բալթի մի մէջ կ'որսացուին դղիին, թառափ, կարմրաձուկ, ծովու տառեկ, գլխաձուկ եւն: Լոպտաւուր եւ Սեւանայ ծովուն եւ Տեքիձկուրի կարմրախայտները: Շատ մը գետակներու մէջ ալ խեցեքանի տեսակներ եւն կան: Բուսականութեան տեսակետով կովկասեան լեռինք ճշմարիտ պատուար մ'են երկու